

Idrottsämnet och de materiella förutsättningarna

– exemplet Stockholm 1950–2000¹

Björn Sandahl

Idrottshögskolan, Stockholm

Publicerad på Internet, www.idrottsforum.org 2004-09-28

Copyright © Björn Sandahl 2004. All rights reserved. Except for the quotation of short passages for the purposes of criticism and review, no part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the author.

1. Inledning

Det brukar ofta hävdas att idrottsämnet intar en särställning jämfört med övriga ämnen i skolan. De många aktiviteter som ryms inom ramen för ämnet ställer höga krav på tillgång till olika typer av faciliteter. Man kan till att börja med göra en indelning i lokaler och redskap, men även en åtskillnad av olika typer av lokaler kan göras. Gymnastiksalen intar här en särställning som den absolut viktigaste lokalen. Därutöver bör man nämna lek- och idrottsplaner i skolans närhet, närliggande kommunala idrottsplatser och simhallar. Förutom hallar och redskap framträder också ytterligare en aspekt som viktig i detta sammanhang: naturen. Närheten till olika typer av natur påverkar i sin tur möjligheterna till friluftsliv, simning med mera.

När de fysiska övningarna först gjorde sitt inträde i den svenska skolan var det inte utan svårigheter. Inledningsvis förefaller lågt intresse för ämnet och låg utbildningsnivå bland landets ämneslärare ha orsakat de största problemen.² Med tiden löstes idrottens legitimitetsproblem och bristen på utbildning, men verksamheten led fortfarande av brister. Ett av de mer bestående problemen var de materiella förutsättningarna för undervisningen: med andra ord frågan om byggnation och underhåll av landets gymnastiksalar och andra lokaler nödvändiga för verksamhetens bedrivande. Situationen var länge mycket bister. Vid 1900-talets början saknade 94% av landets folkskolor gymnastiksalar.³ Problemet kom med tiden att minska men ännu 1957 saknade 60% av folkskolorna fortfarande för ändamålet avsedda lokaler. Det var huvudsakligen ekonomiska orsaker som gjorde att en lösning av problemet drog ut på tiden.⁴ Dessutom ifrågasattes länge folkskolans legitimitet, vilket gjorde det svårare att motivera stora ekonomiska satsningar, som exempelvis byggnation av gymnastiksalar och idrottshallar.⁵

De materiella förutsättningarna verkar således länge ha varit en problematisk och sammansatt fråga med ett antal variabler. De skolor som varit väl bemedlade i fråga om alla dessa olika typer av lokaler verkar länge ha varit förhållandevis få. Begränsade materiella förutsättningar måste ha utövat stor påverkan på undervisningens innehåll, större än för andra ämnen som inte haft samma lokalbehov, vilket föranleder frågan: vilka lokaler och vilken utrustning har idrottsämnet haft till förfogande under 1900-talets senare del? Och hur påverkade detta idrottsundervisningen?

2. Gymnastiksalsproblematiken under 1950- och 1960-talen

Under slutet av 1950-talet pågick en livaktig debatt rörande bristen på gymnastiksalar. Det faktum att över hälften av landets idrottslärare vid detta tillfälle saknade undervisningslokaler gav problemet högsta prioritet bland både landets idrottslärare och berörda intressenter. *Svensk Idrott*, Riksidrottsförbundets officiella organ, konstaterade exempelvis i en ledare att man i Sverige valt att prioritera skolbespisningar istället för gymnastiksalar, vilket på sikt fruktades leda att skolungdomen ”övergöddes” om förutsättningarna för idrottsundervisning inte snabbt förbättrades.⁶ Det var inte heller enbart folkskolorna som var drabbade av problemet. Även i läroverken var det brist på gymnastiksalar, att döma av ett uttalande från Skolidrottsförbundet 1955.⁷

I november samma år uppvaktades statsministern i gymnastiksalsfrågan. Nio organisationer, däribland Riksidrottsförbundet, Läroverkslärarnas riksförbund, Svenska Skolläkarnas riksförening, Skolidrottsförbundet och Svenska Gymnastikläraresällskapet krävde en snabb lösning på problemet. Organisationerna hävdade att 4 882 av sammanlagt 6 521 folkskolor helt saknade gymnastiksal. Man insåg det orealistiska i att samtliga skolor i landet skulle utrustas med en egen gymnastiksal. Småskolorna på landsorten, som räknades till runt 2 000, saknade i flertalet fall ekonomiska förutsättningar för detta. Men även efter att dessa räknats bort återstod cirka 3 000 skolor vars behov var eftersatta. Läroverken var alltså bättre bemedlade men även här hade problem uppstått. I och med att antalet läroverksstuderande hade ökat drastiskt räckte det inte längre med en sal per skola, vilket var vad de flesta läroverk hade till förfogande. Särskilt illavarslande var situationen i Stockholm.⁸

I de skolor som faktiskt hade gymnastiksalar i tillräcklig mängd var situationen inte heller alltid tillfredsställande. Många av de lokaler som utnyttjades hade tidigare använts till andra ändamål och först långt senare byggts om till gymnastiksalar. Ett exempel på ett sådant förhållande var Maria gamla skola i Stockholm. Vad skolans gymnastiksal ursprungligen använts till är oklart men uppenbarligen var den inte avsedd för idrottsundervisning. Pelare bar upp taket och stack upp ur golvet på flera ställen mitt i salen. Detta var naturligtvis olämpligt om man hade för avsikt att bedriva kroppsövningar eller andra aktiviteter som krävde någon större yta att röra sig på. Bollspel torde exempelvis ha varit förenat med livsfara för eleverna. Detta var ett problem som drabbade flera skolor. Problemet kunde dock delvis avhjälpas under vår och höst genom att man tog skolgården i bruk för olika fysiska aktiviteter.⁹

*Gymnastiksalen i Maria gamla skola. Bilden är troligen tagen under slutet av 1950-talet.
Källa: Stockholms Stadsmuseum*

Det var inte heller under det sena 1950-talet ovanligt att planerade byggnationer av gymnastiksalar av olika skäl aldrig kom att genomföras. Ett exempel på detta står att finna i Mjölby 1957 i samband med att det nya läroverket invigdes. När skolan byggdes hade en fortsatt utbyggnad av gymnastiksalar utlovats men detta löfte kom inte att infrias. Det resulterade i att över 1 000 elever stod utan egna lokaler för idrottsundervisningen vid början av 1960-talet. Man hade delvis sökt lösa problemet genom att inreda två källarlokalerna med gymnastikattiraljer, men dessa var inte särskilt lämpliga för ändamålet. Exempelvis saknades både fönster och ventilation. Inte heller kunde undervisningen bedrivas på ett tillfredsställande sätt. Flera lektioner i höjdhopp fick exempelvis avbrytas sedan elever varit nära att slå skallen i taket under pågående hoppning.¹⁰ Förekommande exempel visar att många skolor försökte lösa problemet genom att låna lokaler av andra skolor, något som i sin tur skapade problem. Till länsstyrelsen i Stockholm rapporterades exempelvis att schemalagningen hade försvårats av "sambruket med Viggbyholmsskolan av fysik- och kemiinstitutionerna samt gymnastiksal i Viggbyholm och fördelningen av lärare på två institutioner".¹¹

Vid 1960-talets början blev det tydligt att frågan om gymnastiksalarna fortfarande var ett levande problem. Trots den utbredda bristen togs inte några krafttag för att lösa problemet. Skolöverstyrelsen intog istället en närmast uppgiven hållning i frågan. När man var tvungen att spara var det ofta just på gymnastiksalarna man gjorde det. Det verkar nästan som Skolöverstyrelsen ansåg att problemet var olösligt och därför valde att inta en passiv hållning i frågan.¹²

Idrottslärarkåren gav sig dock inte i sina strävanden. Man fortsatte att kräva att något skulle göras åt situationen. I samband med 1969 års skolreform var exempelvis gymnastiksalsfrågan en av de frågor som drevs hårdast av Svenska Gymnastikläraresällskapet.¹³

Under början av 1970-talet hände dock något i debatten; dels förekommer krav på byggnation av gymnastiksal allt mer sällan, dels kan man här och var finna kommentarer som att situationen fortfarande var bekymmersam ute i landet men att det samtidigt var ”glädjande att det händer en del på lokalfronten”.¹⁴ Detsamma rapporterades från länskskolenämnden i Stockholm under inspektioner av skolor:

Länskskoleinspektör Orrgård erinrade om tidigare mycket stora svårigheter i hela landet att få tillräckliga medel för skolbyggnadsändamål. En ljusning hade dock nyligen inträtt. Han framhöll att det måste betecknas som en stor brist för skolan, att den saknade såväl egen gymnastiklokal som aula. Gymnastikbyggnaden hade dock påbörjats och skulle snart vara färdig.¹⁵

Vad var det då som hände på lokalfronten under perioden? Frågan skall besvaras genom att situationen i Stockholm under decennierna efter 1950-talet undersöks. Stockholm är ett lämpligt undersökningsobjekt både med tanke på källäget och på grund av att Stockholm bevisligen var en av de platser i riket där situationen var som värst under 1960-talet.

3. Gymnastiksalsfrågans lösning?

Stockholm var, i dess egenskap av landets största stad, den region där flest skolor var belägna. Det var således inte särskilt konstigt att gymnastiksalsfrågan var ett allvarligt problem i huvudstaden. Det faktum att många av skolorna dessutom var belägna i stadens centrala delar begränsade möjligheterna till tillbyggnader. Detta var särskilt problematiskt för idrottsundervisningen då gymnastiksal och idrottshallar var särskilt utrymmeskrävande. Enligt historikern Henrik Meinander kom skolbyggnaderna och deras placering att skapa ett slags ”läroplan i sten” för idrottsundervisningen. Med detta menades att det centrala läget medförde betydande svårigheter för utbyggnaden av skolornas faciliteter, vilket i sin tur fick konsekvenser för undervisningens innehåll.¹⁶ En översikt över decennierna efter 1950-talet visar dock att staten satsade på nya skolor vid denna tid (tabell 1).

Tabell 1. Byggnation av skolor i Stockholmsområdet 1950–1980

	Före år 1950	1951-1955	1956-1960	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980
Paviljongskolor	1	0	5	6	3	2	2
Övriga skolor	104	26	23	18	22	13	6
Totalt	105	26	28	24	25	15	8

Källa: Engström, J O/Bergqvist, E/Lindström L, *Skolbyggnadernas tillkomst*, Stockholms skolförvaltning – Byggnadsavdelningen, Stockholm (1980).

Tabellen visar att en kontinuerlig utbyggnad av Stockholms skolor pågick efter 1900-talets mitt. Statistiken visar på en stadig nybyggnation fram till och med slutet av 1960-talet. Därefter minskar antalet nybyggda skolor snabbt. Rimligen förklaras antalet nybyggnationer med det ständigt ökande antalet gymnasieelever under perioden. I samband med byggnationen av dessa skolor är det rimligt att man passade på att förse skolorna med gymnastiksalar och idrottshallar. Som tabellen visar byggdes totalt 89 nya skolor under en tjugofemårsperiod efter 1950. Därmed byggdes också ett stort, men inte nödvändigtvis lika stort, antal gymnastiksalar under samma period.¹⁷

Bild 2 – Åsö gymnasium, uppförd 1967. Skolan som var en av många gymnasieskolor som byggdes under 1960-talet, är belägen mitt på Södermalm i Stockholm. Bilden är tagen 1982.

Källa: Stockholms Stadsmuseum.

Det bör också påpekas att ett antal skolor lades ner under perioden. Här var det fråga om skolor vilka ansågs alltför omoderna eller som var för små för att vara ekonomiska. Dessa skolor var heller rimligen inte alltför välutrustade med avseende på gymnastiksalar och idrottshallar. Eleverna omlokalisades därefter till moderna skolor i närområdet. Denna utveckling avhjälpde delvis problemet med undervisningslokaler för idrottsämnet.

Förutom vanliga skolor byggdes ett antal paviljongskolor denna tid. Paviljongskolor var ett finare uttryck för baracker. Sådana var vanliga i många skolor som komplement till huvudbyggnaden när elevantalet ökade men det förekom också renodlade paviljongskolor. Dessa skolor hade naturligtvis inga egna gymnastiksalar och eleverna fick transporteras till annan ort där lokaler kunde erbjudas eleverna. Paviljongskolor användes som tillfälliga lösningar. I materialet omnämns de som försöksskolor, vilket antyder att de sattes upp på prov i syfte att utvärdera om en permanent skola skulle lokaliseras på orten eller för att avhjälpa en hastigt uppkommen efterfrågan på orten.

Efter 1970 sjunker antalet nybyggnationer av skolor snabbt. Tydligt hade behovet av nya skolor minskat vid denna period. De äldre, omoderna, skolorna hade rivits eller lagts ned och ersatts med skolor anpassade för den nya tidens krav. De nybyggnationer som fortsätter från och med 1970-talet kan härledas till miljonprogrammet. Nya skolor behövdes i de nya bostadsområden som växte fram. Efter att miljonprogrammet avslutats 1975 minskade nybyggnationen av skolor ytterligare.

Vid denna tidpunkt förefaller skolbristen i Stockholmsområdet således vara bortbyggd. Detta innebar naturligtvis inte att behovet av nya skolor helt upphörde. Fortfarande lades skolor fortlöpande ner och nya skolor uppfördes. Detta skedde dock inte i lika stor utsträckning som tidigare. De flesta föräldrade skolbyggnader hade redan ersatts.

Men nybyggnation av skolor hjälpte knappast till att lösa bristen på gymnastiksal i redan existerande skolor. Inte alla skolor var i sådant skick att rivning med påföljande nybyggnation var motiverad. Därmed aktualiserades frågan om ombyggnader och tillbyggnader av dessa skolor. En studie av antalet ombyggnader och tillbyggnader visar att Stockholms stad under decennierna efter 1940-talet genomförde omfattande satsningar på stadens äldre skolor (tabell 2).

Tabell 2. Om- och tillbyggnader av skolor och lokaler i Stockholm 1950-1980

	1951-1955	1956-1960	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980
Ombyggnader (ospecificerade)	0	14	31	18	17	20
Gymnastiksal/Idrottshall	3	6	22	7	7	6
Andra tillbyggnader	13	17	21	9	4	4

Källa: Engström, J O/Bergqvist, E/Lindström L, *Skolbyggnadernas tillkomst*, Stockholms skolförvaltning – Byggnadsavdelningen, Stockholm (1980).

Från och med 1950 uppfördes i Stockholm under en trettioårsperiod 51 gymnastiksal och idrottshallar. Det intressanta var dock hur byggnationerna fördelades över tid. De var koncentrerade till den första halvan av 1960-talet. En närmre studie av statistiken visar vidare att majoriteten av de 22 gymnastiksalarna och idrottshallarna byggda mellan 1961-1965 uppfördes under åren 1964-65. Detta var också en process som inkluderade länskolnämnden i Stockholm. Till nämnden inkom ansökningar om statsbidrag för byggnation av skolsalar, anhållanden om godkännande av skisser, inredningsförslag och avsyningsrapporter från av länskolnämnden utsedda ingenjörer.¹⁸ Nämnden hade också tämligen detaljerade krav på hur olika faciliteter skulle se ut, vilket visas av följande rapport: ”[B]ollplanerna bör kompletteras med löparbana samt höjd- och längdhoppsgröpar, om ej allmän idrottsplats finns i skolans omedelbara närhet. Redskapsrum i anslutning till gymnastiksal bör utökas till vardera 25 m²”.¹⁹

Detta citat är också intressant på andra vis då det visar att om- och tillbyggnader kunde omfatta utomhusfaciliteter likaväl som skolbyggnader. Materialet visar också att faciliteter för skolornas behov ibland förlades så att de även kunde brukas som allmänna kommunala idrottsplatser: ”De för skolanläggningen behovsprövade gymnastikutrymmena, har plane-

rats ingå i en idrottshall, som även skall tillgodose kommunens behov av idrottsplatser”.²⁰ Det verkar således som om staden slutligen prioriterat problemet och därefter gjort en omfattande punktinsats för att lösa det. Att en gymnastiksal, och ännu mer så en idrottshall, var ett omfattande projekt, nästan motsvarande en hel skolhuvudbyggnad och därmed en stor investering, hade säkerligen stor del i att man valde att skjuta på nybyggnationen så pass länge som man faktiskt gjorde.

Tillbyggnader av annat slag verkar i stort följa samma mönster. Ett allt större antal tillbyggnationer genomfördes till och med 1960-talets första hälft varpå en markant minskning följde. Utvecklingen sammanföll också med antalet nybyggda skolor. Troligen kan detta förklaras med att man i samband med beslutet om nybyggnation passade på att bygga om de skolor som inte höll god standard. Ombyggnaderna är också intressanta. Helt säkert förekom ombyggnader i syfte att anpassa skolan till nya kvalitetsnormer. Standardplaner för skolbyggnader formulerades av Länskskolenämnderna och dessa gjorde också insatser för att tillse att nya skolor byggdes enligt planen.²¹

En stor del av ombyggnaderna var underhållsarbete av de existerande skolorna. Detta är en ständigt pågående process och förklarar varför antalet ombyggnader fortsätter att vara avsevärt högre än nybyggnationen under 1970-talet och därefter. Men i dessa siffror döljer sig troligen också ett antal skolsalar som konverteras till gymnastiksal. Tyvärr är det exakta antalet okänt men sammantaget med nybyggnationen av skolor och den byggnation av gymnastiksal och idrottshallar som vi faktiskt känner till så står det klart att antalet gymnastiksal i Stockholmsskolorna ökar markant med en topp under 1960-talets början.

Vid slutet av 1960-talet hade således krafttag tagits för att lösa frågan i Stockholm. Vilken inverkan hade detta då på idrottsundervisningens materiella förutsättningar runt om i landet? 1968 presenterades en studie i *Tidskrift i Gymnastik* där man bland annat studerat vilka lokaler som en idrottslärare hade tillgång till i sin dagliga verksamhet (tabell 3).

Tabell 3. Tillgängliga lokaler i undersökta skolor 1968 (i procent)

Lokal (n=86)	Andel
Gymnastiksal	91
Inomhushall	30
Simhall	19
Fotbollsplan	78
Friidrottsbanor	71
Isspelsplaner	72
Konstfrusen plan	15

Källa: Tidskrift i gymnastik, nr 1 (1968), s 6-7 och nr 3 (1968), s 96-104.

Tabellen visar att situationen förändrats drastiskt gällande antalet skolor med gymnastiksal. Detta innebar att det inte endast var i huvudstaden som man försökte åtgärda problemet och att dessa insatser, i Stockholm och på andra platser i landet, gav effekt. Jämfört med siffrorna från 1957 förefaller bristen på gymnastiksal i stort sett ha byggts bort under den gångna tioårsperioden. Reservationer måste dock göras i denna fråga eftersom

skillnader i urval troligen påverkar resultatet, men ökningen är av den storleken att den inte kan förklaras enbart med urvalet. En undersökning från Västerbotten genomförd 1968 gav också ungefär samma resultat vilket vederlägger den annars rimliga hypotesen att det var i perifera områden utanför tätorterna där bristen var värst.²²

Debatten kring gymnastiksalsfrågan fortsatte också en bit in på 1970-talet. 1972 påpekades att cirka sju procent av högstadielärarna stod utan gymnastiksal, vilket måste ha fått konsekvenser för en ansenlig del av landets skolungdom. Förvisso sågs detta fortfarande som ett allvarligt problem men tongångarna i artikeln tillsammans med statistiken visar att situationen inte var till närmelsevis lika allvarlig som under 1950-talet.²³ Att situationen förbättrats avsevärt avslöjas också av ett temanummer om gymnastiksalsfrågan i *Tidskrift i Gymnastik* 1973. Detta nummer handlade huvudsakligen om att Skolöverstyrelsens anvisningar var föråldrade och att de gymnastiksalar som byggdes inte var anpassade till den moderna undervisningens krav. Debatten hade således övergått från att fokusera på bristen på gymnastiksalar till att diskutera gymnastiksalarnas utrustning. Därmed hade uppenbarligen situationen förbättrats avsevärt.²⁴ Temanumret var i stort sett det sista inlägget i gymnastiksalsdebatten. Från och med mitten av 1970-talet var gymnastiksalsfrågan inte längre något som ledde till debatt. Frågan avfördes mer eller mindre helt från dagordningen bland berörda intressenter. Den satsning som genomfördes i Stockholm under mitten av 1960-talet verkar således ha fått motsvarigheter runt om i landet under de följande åren. Detta kan också vara förklaringen till varför debatten fortsatte en bit in på 1970-talet. Satsningen i Stockholm följdes kanske först ett par år senare upp i övriga delar av landet?

Men samtidigt visar resultaten också att även om gymnastiksalsfrågan i stort förefaller vara löst så var situationen fortfarande bister gällande många andra typer av lokaler. I synnerhet var skolor med närhet till simhall i klar minoritet: endast en femtedel av skolorna i Stockholm hade regelbunden tillgång till sådana faciliteter. Man kan fråga sig hur skolornas simundervisning bedrevs under sådana förutsättningar. En rapport från 1963 visade också att de simhallar som existerade var av mycket olika standard.²⁵ När det gäller banor för friidrott och fotbollsplaner var situationen avsevärt bättre, men trots detta saknade mer än var femte av landets skolor dylika lokaler. Skolans idrottsundervisning innehöll trots allt många moment som krävde mer än bara en gymnastiksal. Frågan är hur problemet uppmärksammades efter 1970-talets början och vilka frågor, om några, som fick uppmärksamhet av intressenter och forskarsamhället.

4. En ny problematik? – utvecklingen efter 1970-talet

Frågan om skolornas tillgång till undervisningslokaler återfördes inte till dagordningen förrän i början av 1990-talet i samband med den nationella översynen av grundskolan. Som ett led i denna översyn genomfördes också en genomgång av de lokaler skolorna hade tillgång till (tabell 4).

Tabell 4. Undersökta grundskolors tillgång till idrottsfaciliteter 1992 (i procent)*

Lokaler (n=43)	Andel
Gymnastiksal/Idrottshall	57
Styrketräning	51
Simhall	8
Bollplan	84
Friidrottsplatser	69
Isspelsplaner	50

* Med regelbunden tillgång avses här en gång i veckan eller mer.

Källa: *Den nationella utvärderingen av skolan – Idrott*, Stockholm (1992), s 42.

Resultatet var knappast uppmuntrande för idrottsundervisningen. I tabellen räknas endast de som hade regelbunden tillgång, en gång i veckan eller mer, till respektive lokal. Hade man även räknat in de som vid enstaka tillfällen hade tillgång till de olika lokalerna hade siffrorna förbättrats avsevärt, i synnerhet gällande tillgången på gymnastiksal. Det konstateras i huvudrapporten att förutsättningarna varierat avsevärt på de olika skolorna och att detta också fått effekter för hur verksamheten kom att genomföras. Exempelvis saknade tio av skolorna i studien helt tillgång till simhall vilket medförde att ingen simundervisning kunde genomföras överhuvudtaget. Man konstaterar dock att tillgången på lokaler i allmänhet var god, vilket förefaller märkligt då exempelvis nästan hälften av landets skolor enligt studien saknade regelbunden tillgång till gymnastiksal.²⁶

Resultatets bärkraft kan dock ifrågasättas då studien haft ett tämligen begränsat urval. Detta påpekas också i rapporten och gör att man kanske inte bör ägna de exakta siffrorna överdrivet mycket uppmärksamhet. Däremot visar statistiken, även om resultatet tolkas välvilligt, att lokalfrågan vid 1990-talets början fortfarande var ett problem i Sverige, vad gäller både gymnastiksal och andra typer av lokaler. Spontant reagerades också över situationen vid denna tid i andra studier om skolidrotten som inte berörde lokalfrågan explicit.²⁷

Detta bekräftas också av en studie genomförd av Riksidrottsförbundet 2000. Här angavs att brist på lokaler var den vanligast förekommande orsaken till problem med undervisningen i idrottsämnet.²⁸ En annan studie från Göteborg visar att endast 63% av högstadielärarna var nöjda med lokalsituationen.²⁹ Man hade i många rektorsområden försökt lösa problemet genom att vända sig till de lokala idrottsföreningarna i syfte att låna eller hyra hallar, idrottsplatser och andra utrymmen. Det förekom också samarbete gällande idrottsutrustning och instruktörer. Här fanns uppenbarligen en koppling mellan idrottsrörelsen och skolans idrottsundervisning. Det var dock endast en mindre andel av landets skolor som valt denna lösning. Merparten saknade samarbetsavtal med lokala idrottsföreningar.³⁰

I samband med att första fasen av Idrottshögskolans skolprojekt genomfördes 2001 skedde också en inventering av tillgången på lokaler i landets skolor. Resultaten bekräftade i stort studien från 1990-talets början. Vissa siffror varierade dock studierna emellan, och ibland var skillnaderna mycket stora vilket rimligen kan förklaras genom olikheter i studiernas urval. Detta tyder i sin tur på att situationen varierade avsevärt i olika delar av landet gällande vissa typer av lokaler. Exempelvis skiljde det över 40 procentenheter mel-

lan tillgången på simhallar i de olika studierna. En annan orsak till skillnaderna kan vara att frågorna formulerats på olika sätt i de båda undersökningarna (tabell 5).

Tabell 5. Regelbunden tillgång till lokaler 2001 (i procent)*

Lokal (n=76)	Andel
Gymnastiksal	72,5
Inomhushall	33
Simhall	51,3
Fotbollsplan	89,5
Friidrottsplatser	46
Isspelsplaner	50

* Med regelbunden tillgång avses här en gång i veckan eller mer.

Källa: Datamaterial från projektet Skola – Idrott – Hälsa (2001).

Liksom för 1992 års studie visade Skolprojektet att lokalfrågan i många skolor inte var tillfredsställande. Anmärkningsvärt var att andelen skolor med gymnastiksal minskat sedan 1960-talet, även om nedgången inte var lika omfattande som i 1992 års studie. Nästan 30% av landets skolor saknade år 2001 regelbunden tillgång till en gymnastiksal. Det kan förmodas att de regionala skillnaderna var betydande. Tidigare angivna exempel från 1900-talets början antyder också detta. Då var det de talrika småskolorna på landsbygden som orsakade de flesta problemen i det att verksamheten inte motiverade byggnation av gymnastiksal eller idrottshallar. Samtidigt kan man förmoda att dessa skolor, trots bristen på lokaler, hade ett försteg mot innerstadsskolorna genom närheten till natur- och friluftsområden.

Det finns dock skäl att anta att landsbygden under de senaste decennierna inte utgjort det huvudsakliga problemet. Genom den stora ökningen av antalet friskolor under 1990-talet skapades en ny situation där den traditionella skolformen med offentligt drivna skolor alltmer utmanats. Från och med 1980-talet möjliggjordes också finansieringen av friskolor med skattemedel. 1997 var cirka fyra procent av landets skolor friskolor.³¹ Denna siffra var dock i regel betydligt högre i storstadsområdena där antalet pendlar mellan sju och tio procent.³² Denna utveckling kan vara problematisk för idrottsundervisningens del då många friskolor brukar lokaler som inte ursprungligen varit avsedda att användas som skola och som därför saknar bland annat gymnastiksal. Om inte ökningen av antalet skolor utan gymnastiksal sedan 1960-talet kan förklaras med att de olika inventeringar som gjorts använt sig av olika urval ligger förklaringen troligen hos friskolorna. Om denna hypotes visar sig riktig har därmed det anmärkningsvärda skett att förhållandena landsbygd–storstad skiftat under 1900-talets andra hälft. Har storstadsområdena ersatt landsbygden som problembarn när det gäller de materiella förutsättningarna? Vissa belägg för detta existerar.³³ Denna fråga måste belysas av vidare forskning men det faktum att tillgången till lokaler i vissa avseenden förefaller ha försämrats på senare tid leder rimligen tankarna till friskolornas kvantitativa ökning under slutet av 1900-talet. Detta skulle i så fall leda till att

det som tidigare ansågs som lösningen på problemet, etablerandet av nya skolor, nu förvandlats till problemets kärna.

Den senaste tidens utveckling har således visat att lokalproblematiken ingalunda är löst. Fortfarande råder brist på gymnastiksalar och andra typer av lokaler. Antagandet att gymnastiksalsfrågan sedan 1970-talets början var löst och att man framöver kunde inrikta sig på andra typer av lokaler, har visat sig felaktig.

5. Redskap

Tillgången på redskap bör också tas upp i samband med lokalfrågan. Denna fråga har delvis berörts i olika studier sedan 1960-talet. 1968 genomfördes en inventering av tillgänglig utrustning som ett led i studien av skolan. Denna visade på en relativt god situation där de flesta gymnastiksalar hade standardiserad utrustning och där skillnaderna mellan olika delar av landet var små. Värre var det då med aktiviteterna utanför gymnastiksalen. Situationen känns snabbt igen från studien av tillgängliga lokaler. Det var främst de utrustningskrävande idrotterna som orsakade problem tillsammans med terränglöpning och orientering.³⁴ Dock föreföll inte detta inverka allt för menligt på undervisningen, varken under 1960-talet eller senare. Delvis berodde detta säkerligen på lokal tillgången. Om isspelsplaner var ovanliga spelade det knappast någon roll om man dessutom led brist på utrustning för bandy eller ishockey. Detta bekräftas också av en studie från 2000. Lokalfrågan anges här vara ett stort problem men redskapsfrågan kommenteras inte.³⁵ Redskapen blev intressanta först efter att lokalfrågan lösts och under tiden styrdes följaktligen undervisningen mot sådana grenar där lokaler och därmed redskap redan existerar.

I de fall där man faktiskt behövde redskap verkar det som om skolorna vände sig direkt till idrottsföreningarna. Samarbete om materiel var under 1990-talet vanligt förekommande enligt en studie genomförd av Riksidrottsförbundet.³⁶ Detta var inte heller förvånande då skolan, om samarbete med den lokala idrottsföreningen gällande lokaler avtalats, också samarbetade gällande redskap. Situationen speglade alltså i stort lokalfrågan. Den led av samma problem som för lokalerna men i och med att tillgången på lokaler har varit en mer primär förutsättning för idrottsutövande kom redskapsproblematiken att hamna i bakgrunden.

6. De materiella förutsättningarna och undervisningens innehåll

Det kan således konstateras att de materiella förutsättningarna varit problematiska under hela 1900-talet, både gällande gymnastiksalar och andra faciliteter. Simhallar och konstfrusna planer utgjorde de största problemen. Ett sätt att komma åt de materiella förutsättningarnas påverkan på idrottsundervisningen är genom att jämföra statistiken över tillgängliga lokaler med respektive huvudmomentens förekomst på skolschemat (tabell 6).

Tabell 6. Huvudmoment och lokaltillgång i grundskolan 1968 (i procent)

Huvudmoment	Andel schematid*	Skolor med lokaler
Bollspel	29,0	78
Gymnastik	33,5	91
Fri idrott	16,7	71
Simning	4,5	19
Skridskoåkning	3,3	15 **

* Gäller för årskurs åtta.

** Siffran gäller endast för andelen konstfrusna isspelsplaner (av det enkla skälet att väderleken var av en viss betydelse i denna fråga).

Källa: Engström, Lars-Magnus, *Gymnastikundervisningen i årskurs 8*, Rapport från Pedagogisk-psykologiska institutonen, Lärarhögskolan i Stockholm (1968), s 15 och *Tidskrift i gymnastik*, nr 3 (1968), s 96-104.

Tabellen visar sambandet mellan huvudmomentens förekomst på skolschemat och skolornas tillgång till lämpliga lokaler. Samtidigt står det klart att frågan också var kopplad till hur avancerade lokaler som faktiskt krävdes. De moment som kräver mer avancerade faciliteter förefaller ha hamnat i bakgrunden, medan de huvudmoment som endast kräver tillgång till en gymnastiksal eller enklare idrottsplaner genomgående fick mycket större plats på schemat. Detta är tydligt för huvudmomenten gymnastik, bollsporter och fri idrott vilka har klart bättre tillgång till lokaler jämfört med exempelvis huvudmomenten simning och skridsko. Dessutom bör det påpekas att viss fri idrott och många bollsporter kan utföras på i princip vilken gräsmatta som helst utan andra redskap än möjligen några koner och en boll, något som är omöjligt för simundervisningen och de olika isspelen. Dessa kräver ganska speciella förutsättningar, vatten i båda fallen och dessutom kyla i det andra vilket i sin tur kräver dyra och avancerade anläggningar som inte alla kommuner kan tillhandahålla i tillräcklig utsträckning. Lokaler av dessa typer har följaktligen varit bristvaror i stora delar av landet under perioden med avsevärda komplikationer för idrottsundervisningen som följd.

Alternativt kan tabell 6 också ges en strukturell förklaring. Traditionellt har den svenska idrottsplatsen konstruerats utifrån modellen ”rektangeln i ovalen”; med andra ord en fotbollsplan med kringliggande löparbanor och andra friidrottsattiraljer. Dessa grenars popularitet under tidigt 1900-tal har fått vittgående konsekvenser för det svenska idrottslivet då konstruktionen av nya idrottsplatser enligt denna modell i sin tur definierade hur det svenska idrottslivet skulle komma att utvecklas. Uppenbarligen gör modellen fortfarande det för den svenska skolidrottens del, vilket kan förklara varför bollspel och friidrott var så vanligt förekommande på skolschemat under 1900-talets andra hälft.³⁷

Denna fråga kan föras ytterligare ett steg genom att man studerar undervisningen grenvis. Huvudmomentet bollsporter omfattade exempelvis ett stort antal grenar där vissa krävde speciella lokaler och andra inte. Utifrån de olika bollsporternas förekomst på schemat kan man påvisa ett tydligt samband mellan materiella förutsättningar och undervisningens innehåll (tabell 7).

Tabell 7. Förekommande aktiviteter under huvudmomentet bollspel 1984

Idrottsgren	Aldrig	Enstaka ggr/läsår	Mer än 5 ggr/läsår
Basketboll	-	1	30
Volleyboll	-	1	30
Handboll	5	12	13
Innebandy	-	8	23
Fotboll, inomhus	1	11	18
Fotboll, utomhus	-	3	28
Brännboll, långboll	-	20	11
Bandy	18	9	4
Ishockey	25	5	1
Rinkbandy	11	8	12
Badminton	5	14	12
Bordtennis	5	19	6
Squash	27	2	-
Tennis	16	7	5

Källa: Carlsten, Yngve, *Ämnet idrott i årskurs 8*, Stockholm (1989), s 47.

Resultatet stärker de slutsatser som presenterats ovan. Idrottsgrenar som kunde utövas på en vanlig gräsmatta eller i en gymnastiksal var vanligt förekommande. Racketbollsporther var mindre vanliga, rimligen beroende på att dessa i flera fall kräver för ändamålet anpassade lokaler.

Värst var situationen helt klart för vinteridrotterna vilka kräver konstfrusna banor i stora delar av landet. Engströms studie från 1968 visar också tydligt att förutsättningarna för vinteridrotter försämrades beroende på hur långt söderut man befann sig i landet. I Västerbotten var förutsättningarna för ishockey och bandy goda, i Stockholm mediokra och i Malmö obefintliga.³⁸ Bandy var mycket ovanligt. Rinkbandy förekom dock i många skolor till skillnad från ishockey. Skillnaderna mellan dessa båda grenar låg sannolikt i att ishockey kräver avsevärt mer avancerad och därmed dyrare utrustning. I de fall som bandy och ishockey är vanligt förekommande rör det sig sannolikt om orter där dessa idrottsgrenar av traditionen varit starka.

En studie av idrottsämnet visar också att det fanns skillnader mellan vad idrottslärarkåren önskade göra på lektionerna och vilka aktiviteter som faktiskt utfördes. Engströms studie från 1968 visade att det fanns betydande skillnader. Avvikelser verkade förekomma regelmässigt (tabell 8).

Tabell 8. Önskad och faktisk fördelning av ämnets innehåll (i procent)

	Önskad	Faktisk	Differens	Önskad	Faktisk	Differens
Bollspel	18,8	23,3	-4,5	27,4	34,3	-6,9
Dans	8,5	7,9	0,6	1,9	0,7	1,2
Fri idrott	14,6	16,3	-2,7	14,8	17,2	-2,4
Gymnastik 30,8	36,2	- 5,4	25	29,9	- 4,9	
Orientering	5,2	3,1	2,1	6	3	3
Skridskoåkning	5,2	3	2,2	6	3,2	2,8
Skidåkning	4,3	0,1	4,2	5,4	0,1	5,3
Simning	8,3	4	4,3	9	4	5
Teori	3,7	2,4	1,3	4,7	3,2	1,5
Övrigt	-	2,5	-2,5	-	2,7	-2,7

Källa: Engström, Lars-Magnus, *Gymnastikundervisningen i årskurs 8*, Rapport från Pedagogisk-psykologiska institutitionen, Lärarhögskolan i Stockholm (1968), s 44.

Avvikelser mellan den önskade andelen och den faktiska existerade inom varje huvudmoment och blev större ju mer frekvent momentet förekom i undervisningen. I stort verkade undervisningen bedrivas i ungefär den form som lärarkåren önskade, men det var samtidigt tydligt att inriktningen på momenten *Bollspel*, *Gymnastik* och *Friidrott* var större än vad som var tänkt. Lärarna kunde alltså inte leva upp till sina egna avsikter gällande innehållet utan kom att tillhandahålla en mindre variationsrik undervisning än tänkt med fokus på ett färre antal aktiviteter.

I Ljunggrens undersökning från 1984 studerades vilka faktorer som låg bakom problemen med undervisningen. Resultatet visade vilka faktorer som orsakade flest problem (tabell 9).

Tabell 9. Problem i arbetet som idrottslärare i urval (i procent)*

	Kvinnor	Män
Egen kompetens	1	1
Elevgruppernas storlek	18	21
Fritidsgruppernas utnyttjande av lokaler	16	24
Lokaler/Redskap	14	21
Läroplanen	5	4
Schemat och tidsmässiga resurser	17	16
Skolledningen	4	6
Specialundervisning	9	11

* I tabellen har endast andelen lärare som angett att respektive alternativ medfört ”stort problem” för undervisningen medtagits. I ursprungsundersökningen hade också psykosociala faktorer inräknats, exempelvis frågan om lärarens sociala isolering. Dessa har här inte räknats med då frågan ansetts irrelevant för föreliggande undersökning.

Källa: Ljunggren, Stina, *Idrott i Skolan*, Stockholm (1984), s 122.

Problemen verkar huvudsakligen ha varit av två slag: dels sådana med koppling till elevkåren och dels sådana kopplade till tillgången till lokaler. Det var främst antalet elever per klass och tillhandahållandet av specialundervisning som orsakade problem. Lokalfrågan fokuserade dels på de existerande lokalerna och redskapen som stod till förfogande och dels på hur dessa utnyttjades. I flera fall tvingades man dela dessa med olika fritidsgrupper vilket ansågs vara ett problem. Förutom dessa faktorer var det främst tidstilldelningen som störde undervisningen.

Problembilden förklarar delvis Engströms resultat från 1968. Det är naturligt att konsekvenserna av lokalbrist och allt för stora elevgrupper blir en inriktning på aktiviteter där eleverna indelas i lag eller grupper på individuella övningars bekostnad. De vanligast förekommande aktiviteterna i undervisningen vid denna tid var också de som lämpade sig väl för gruppövningar: bollspel, fri idrott och gymnastik. Inte heller krävde de särskilt mycket redskap annat än en gymnastiksal och en idrottsplats, något som hade avgörande betydelse i sammanhanget. Härigenom kom dessa moment att få en mycket stor andel av den totala undervisningstiden.

Denna fråga berördes återigen 2000 i Allert/Berghs studie. Här inriktade man sig både på vilka moment som orsakade störst problem och på orsakerna bakom problemen.

Resultatet bekräftade till stor del tidigare resultat. Inte mycket verkade ha förändrats (tabell 10).

Tabell 10. Moment svåra att infoga i utbildningen och orsakerna bakom detta 2000

Moment	%	Orsaker	%
1. Simning	24,4	1. Lokalbrist/svårigheter	11,6
2. Vinteridrotter	11,2	2. Tidsbrist	10,4
3. Hälsofostran/Teori	8,4	3. Ekonomi	8,8
4. Friluftsliv	6,4	4. Avstånd/kommunikationer	6,1
5. Dans	5,6	5. Väder/klimatförhållanden	6,0
6. Orientering	4,4	6. Organisatoriska problem/schemafrågor	4,4
		7. Brist på kunskap/kompetens	3,2

Källa: Allert, Lars/Bergh, Stefan, *Idrotten i grundskolan*, Stockholm (2000), s 11.

Sett till momenten var det aktiviteter med speciella krav på faciliteter, geografiska förutsättningar och speciellt klimat som orsakade problem. Bortsett från tidsaspekten var orsakerna till problemen främst kopplade till lokalbrist, avstånd och klimatförhållanden. Eleverna och klassernas storlek verkade dock inte längre vara ett problem i samma utsträckning som tidigare.

En summering av resultaten så här långt visar att skolidrotten på grund av lokalbristen inriktades på aktiviteter som krävde ett minimum av faciliteter och redskap och som huvudsakligen utfördes gruppvis eller i lag. Vidare medförde situationen att skolidrotten inriktat sig på aktiviteter som inte krävde några andra redskap än de som stod att finna i en normalutrustad gymnastiksal. Men det går också att vända på steken. I och med att man på allvar började bygga gymnastiksal under 1960-talet så kom också idrottsundervisningen att formaliseras på ett nytt och delvis omedvetet sätt. För hur ser en gymnastiksal egentligen ut? I regel har den ribbstolar, olika typer av målburar och olika tillbehör i form av mattor, gymnastikredskap med mera. Men den har också ett golv, och på golvet är målat ett antal olika planer för olika bollsporter. Denna miljö inspirerade uteslutande till utövande av bollsporter och olika gymnastikövningar. I en tid då gymnastiken var på tillbakagång och idrott i allt högre grad kom att ta sig in i skolan var det således kanske inte så konstigt att den idrott som utövades, förutom olika former av fysisk träning, blev huvudsakligen just bollsporter. Gymnastiksalen förmedlade ett tydligt budskap till både elever och lärare så fort de kom in genom dörren. Detta är något som på senare tid också har uppmärksammats av enstaka lärare i den kårinternas debatten.³⁹ Det har även hävdats att gymnastiksalarnas standardinredning var ett arv från Linggymnastikens tid och att detta fortfarande påverkar innehållet i undervisningen.⁴⁰ Redan på 1970-talet orsakade frågan debatt. Bland annat menades att gymnastiksalarna var anpassade efter aktiviteter som inte längre förekom i skolidrotten och att större utrymmen, för bland annat bollspel, och mer varierande biutrymmen var nödvändiga för att kunna individualisera undervisningen.⁴¹ Detta gällde inte heller bara lokalerna utan även den standardiserade utrustning som

länge reglerades av Skolöverstyrelsen och som därigenom kom att påverka vilka aktiviteter som förekom under lektionerna.⁴²

Sett ur detta perspektiv kanske problematiken gällande skolidrotten har förändrats sedan tidigt 1900-tal. Det som tidigare varit en ”läroplan i sten” verkar sedan 1960-talets utbyggnad av gymnastiksal och idrottshallar snarast ha förvandlats till en ”läroplan i linjer”, en dold agenda som klart och tydligt talar om för idrottsläraren och eleverna vilka aktiviteter som uppmuntrades under lektionerna: bollspel.

7. Sammanfattning

Bristen på lokaler för bedrivande av undervisningen i idrott måste betraktas som ett av skolans mest komplicerade och svårlösta problem. Ända sedan ämnets intåg i skolan har frågan varit på dagordningen och denna studie har visat att den i dagsläget fortfarande är olöst. Frågan kan indelas i två kategorier: dels frågan om gymnastiksalen, dels frågan om andra typer av faciliteter.

Gymnastiksalsfrågan var huvudsakligen aktuell fram till och med mitten av 1960-talet då ett stort antal svenska skolor fortfarande helt stod utan lokaler för undervisning i idrott. Därefter förefaller man tagit krafttag i frågan som försvann från dagordningen under 1970-talet. Men aktuell statistik visar att frågan inte lösts. Många skolor saknar fortfarande gymnastiksal. Under större delen av perioden har småskolor på landsorten drabbats värst både av geografiska och ekonomiska skäl. Det ökade antalet friskolor under senare delen av 1990-talet antyder dock att en ny problematik uppstått där skolor, som i övrigt har goda förutsättningar, lider brist på de mest grundläggande förutsättningarna för idrottsundervisning.

Gällande andra typer av lokaler har situationen inte heller varit optimal under perioden. Tydligt är att lokaltillgången varierat avsevärt runt om i landet. Inga exakta resultat kan presenteras men det är tydligt att simhallarna tillhört de typer av lokaler som orsakat mest problem. 1992 års studie visar att nästan inga svenska skolor hade tillgång till simhall medan situationen var avsevärt bättre 2001. Då ingenting talar för att någon större utbyggnad av antalet simhallar skett under perioden får man förmoda att skillnaderna har med de båda studiernas urval att göra. Därmed framgår att de regionala skillnaderna inom landet var stora under denna period.

Gällande övriga lokaler förefaller många skolor ha valt att möta lokalbristen genom att samarbeta med de lokala idrottsföreningarna, främst genom att låna eller hyra hallar, planer och redskap för verksamheten. Härigenom skapades en gemensam arena för skolans idrottsundervisning och idrottsrörelsen att mötas på.

De bristande materiella resurserna har en betydande inverkan på idrottsundervisningens innehåll. Undervisningens innehåll styrs mot aktiviteter med modesta krav på lokaler och utrustning. Relationen mellan hur ofta en aktivitet förekom på schemat och hur många skolor som hade tillgång till för aktiviteten ändamålsenliga lokaler visar också på en betydande korrelation. Kort sagt: endast de aktiviteter för vilka lokaler fanns tillgängliga kunde räkna med att förekomma på schemat i någon betydande utsträckning. Och dessa

aktiviteter var, på grund av skolornas bristande materiella förutsättningar, de som ställde lägst krav på lokaler och redskap.

Slutsatsen av detta är att det finns en tydlig koppling mellan de materiella förutsättningarna och undervisningens innehåll. Den förefaller dock i stort begränsas till att avgöra vilka aktiviteter som inte kunde komma ifråga i undervisningen. Även om inredningen i gymnastiksalen säkerligen hade betydelse, vilket påpekats ovan, är det oklart i vilken utsträckning detta påverkat undervisningens innehåll. Däremot står det klart att ett flertal aktiviteter utesluts ur undervisningen för att lokaler inte funnits tillgängliga. Härigenom kan man hävda att de materiella förutsättningarna huvudsakligen påverkar idrottsämnet genom att avgöra vilka aktiviteter som inte kan komma ifråga medan inflytandet över vilka aktiviteter som faktiskt förekommer och frekvensen dem emellan är avsevärt mindre.

Noter

- 1 Följande artikel utgör delar av en kommande avhandling i idrottshistoria med fokus på grundskolans idrottsundervisning 1962-2002. Beräknad publicering: vintern/våren 2005.
- 2 Annerstedt (1995), s 132.
- 3 Isling (1988), s 391.
- 4 Annerstedt (1989), s 48.
- 5 Florin/Johansson (1986), s 36.
- 6 *Svensk idrott*, nr 2 (1957), s 17.
- 7 *Svensk idrott*, nr 39 (1955), s 747.
- 8 *Tidskrift i gymnastik*, nr 11 (1955), s 233-239.
- 9 *Final*, nr 1 (1965), s 2-4.
- 10 *Tidskrift i gymnastik*, nr 12 (1961), s 277-279.
- 11 *Stockholms Stadsarkiv: Länsskolenämnden i Stockholms arkiv – Serie A3 4/2 1961* (Protokoll hållet vid kollegium i Näsbyrads skola torsdagen den 8/12 1960 i anslutning till länsskolenämndens inspektion av Täby realskolelinje den 7-8/12 1960).
- 12 *Tidskrift i gymnastik*, nr 3 (1969), s 82-85.
- 13 *Tidskrift i gymnastik*, nr 2 (1968), s 42-44.
- 14 *Tidskrift i gymnastik*, nr 10 (1970), s 266-268.
- 15 *Stockholms Stadsarkiv: Länsskolenämnden i Stockholms arkiv – Serie A3 4/2 1961* (Sedan inspektion verkställdes av praktiska realskolan i Nacka får Länsskolenämnden i Stockholm översända protokoll från nämnda inspektion, Sundbyberg 30/1 1965).
- 16 Meinander (1994).
- 17 Händelserna i Mjölby under slutet av 1950-talet visar att det inte var självklart att planerade gymnastiksalar faktiskt kom att byggas.
- 18 *Stockholms Stadsarkiv: Länsskolenämnden i Stockholms arkiv – Serie II, I2a, I2b, G6 och G10*.
- 19 *Stockholms Stadsarkiv: Länsskolenämnden i Stockholms arkiv – Serie I2b 21/4 1964*.
- 20 *Stockholms Stadsarkiv: Länsskolenämnden i Stockholms arkiv – Serie A1e 22/2 1964*.

- 21 *Stockholms Stadsarkiv: Länskskolenämnden i Stockholms arkiv – Serie A1e 17/3 1964* (Länskskolenämndens berättelse rörande skolväsendets tillstånd och utveckling redovisningsåret 1962/63).
- 22 Henrysson/Hedberg (1968), s 12.
- 23 *Tidskrift i gymnastik*, nr 6-7 (1972), s 210-212.
- 24 *Tidskrift i gymnastik*, nr 5 (1973), s 210-216.
- 25 *Stockholms Stadsarkiv: Länskskolenämnden i Stockholms arkiv – Serie A4* (Angående simanläggningar i Stockholms län 12/6 1963).
- 26 *Den nationella utvärderingen av skolan – Idrott* (1992), s 44.
- 27 Se: Wirdheim/Wirdheim (1990), s 2.
- 28 Allert/Bergh (2000), s 11.
- 29 Eriksson/Larsson (2002), s 17.
- 30 Allert/Eriksson (1996), s 17.
- 31 Hudson/Lidström (2002), s 248.
- 32 Richardsson (1999), s 113-114.
- 33 Eriksson/Larsson (2002), s 17.
- 34 Engström (1968), s 11-13.
- 35 Allert/Bergh (2000), s 11.
- 36 Allert/Eriksson (1996), s 17.
- 37 För mer om idrottsplatser i Sverige under tidigt 1900-tal, se: Lindroth (2000).
- 38 Engström (1968), s 12.
- 39 *Tidskrift i gymnastik*, nr 3 (1997), s 34.
- 40 Wirdheim/Wirdheim (1990), s 11.
- 41 Wirdheim/Wirdheim (1990), s 23.
- 42 Wirdheim/Wirdheim (1990), s 29.

Referenser

Otryckta källor

Datamaterial från projektet Skola – Idrott – Hälsa. Vetenskaplig ledare är Lars-Magnus Engström. I studien har material från lärarenkäten och från lärarintervjuer använts. Enkätmaterialet förvaras på Idrottshögskolan. Datainsamlingen genomfördes under 2001

Stockholms stadsarkiv: Stockholms länskskolenämnds arkiv: diaries

Stockholms stads arkiv: Engström, J O/Bergqvist, E/Lindström L, Skolbyggnadernas tillkomst, Rapport till Stockholms skolförvaltning – Byggnadsavdelningen, Stockholm (1980).

Litteratur

Annerstedt, Claes, *Idrottslärarna och idrottsämnet*, Göteborg (1995)

Annerstedt, Claes, *Skolgymnastikens utveckling i Sverige*, Göteborg (1989)

- Allert, Lars/Bergh, Stefan, *Idrotten i grundskolan – rapport från Riksidrottsförbundet om idrottsutbudet vid millennieskiftet*, Stockholm (2000)
- Allert, Lars/Eriksson, Sten, *En beskrivning av idrotten i skolan 1996*, Stockholm (1996)
- Carlsten, Yngve, *Ämnet idrott i årskurs 8*, Stockholm (1989)
- Den nationella utvärderingen av skolan – Idrott*, Stockholm (1992)
- Engström, Lars-Magnus, *Gymnastikundervisningen i årskurs 8*, Rapport från Pedagogisk-psykologiska institutionen, Lärarhögskolan i Stockholm (1968)
- Eriksson, Staffan/Larsson, Mattias, *Utrustningssituationen inom ämnet Idrott och hälsa*, Göteborg (2002)
- Florin, Christina/Johansson, Ulla, ”Tre kulturer – tre historier. Läroverk, flickskola och folkskola i ett klassperspektiv”, *Utbildningshistoria* (1986)
- Henrysson, Sten/Hedberg, Gudrun, *Rapport över undersökning om gymnastikundervisningen i årskurs 8 i Västerbottens län – VT68*, Umeå (1968)
- Hudson, Christine/Lidström, Anders, ”Elitskola, jämlikhet, marknad”, *Omvandlingens sekel*, Andersson-Skog Lena/Krantz, Olle (Red.), Lund (2002)
- Isling, Åke, *Kampen för och mot en demokratisk skola II – Det pedagogiska arvet*, Stockholm (1988)
- Lindroth, Jan, ”Rektangeln i ovalen – Några anteckningar om den klassiska idrottsplatsens etablering i Sverige 1890-1930”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 40 (2000)
- Ljunggren, Stina, *Idrott i Skolan*, Stockholm (1984)
- Meinander, Henrik, *Towards a bourgeois manhood – boys physical education in nordic secondary schools 1880-1940*, Helsingfors (1994)
- Richardsson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria*, Lund (1999)
- Wirdheim, Eva/Wirdheim, Lars, *Utifrån mål och medel: har ämnet idrott en sportslig chans på låg- och mellanstadiet?*, Halmstad (1990)

Tidskrifter

Final

Svensk idrott

Tidskrift i gymnastik